

İSLAM DÜNYASINDA AKLİ HAREKETLERİN İNŞASINDA TÜRKLERİN ROLÜ (IX. - X. YÜZYIL)

Doç. Dr. Mehmet Emin ŞEN*

Öz

IX. - X. yüzyıl, Abbasilerin iktidarda olduğu, İslam Dünyası'nın altın çağını yaşadığı bir dönemi içerir. Büyük bir coğrafyada birçok etnik unsurun birleşimiyle gerçekleşen bu medeniyette yükselişin âmilleri arasında ne hikmetse Türklerden fazla söz edilmez. Halbuki bu yüzyıllarda İslam dinini seçen azımsanamayacak sayıda Türklerden bir grubun, İslam Medeniyeti'nin oluşumunda, gelişiminde ve değişiminde, rasyonalist bakış ile, çok büyük katkısı olmuştur. Bu makalede, Türklerin İslam Dünyası'na getirdikleri bir anlayış değişimi olan rasyonalist bakış konusu ele alınacaktır. Ayrıca, özellikle Arap ve İslam dünyasında, Türklerin anayurdu olan Türkistan'da göçebe olarak yaşadıkları varsayımıyla, ilmî durumlarının olamayacağı konusundaki iddialara cevap verilecektir.

Anahtar kelimeler: Akli Hareketler, Zihinsel Faaliyetler, İslam Dünyasında Türkler, Entellektüel Hareketler.

The Role Of Turks In Building Rational Movements In Islamic World (IX. - X. Centuries)

Abstract

IX. - X. centuries include a period, when Abbasids were in power and Islamic World was experiencing its golden age. Heaven knows why, but Turks are not mentioned much among the causes of development of this civilization, which was made up of several ethnic elements in this vast geography. Nevertheless, a group comprised of numerous Turks that adopted Islam as their religion in this time, if viewed from the perspective of rationalist angle, had great contribution to the occurrence, development and change of Islamic Civilization. In this paper, an evaluation will be conducted on the change of understanding that the Turks brought to Islamic World; that is, it will be a rationalist look es-

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

pecially at Arab and Islamic World about allegations put forward in connection with the fact that the Turks lived as nomads in Turkestan, their motherland, therefore, they did not have any sciences.

Keywords: Rational Movements, Mental Movements, Turks In Islamic World, Intellectual Movements.

İslam Dünyasında Türkler

İslam'ın Mekke'de başlayıp Medine'de devam eden serüveni daha Hz. Muhammed'in döneminde iken Arabistan'ın neredeyse tamamına ulaşmıştı. Peygamberin vefatıyla yerine geçen Halifeler bu ulaşılan noktayı daha ileri götürdüler ve bu zaman diliminde Türklere komşu oldular. Emevilerin iktidara gelmesiyle Türklerle mücadeleler başladı, Abbasilerin iktidara gelmesinde ve bu iktidar döneminde hatırı sayılır bir Türk kitlesi de etkin oldu. Türklerin siyasi alanda başlayan bu İslam sahasındaki faaliyetleri hiç şüphesiz başka alanlarda da etkisini gösterdi. Nasıl ki geçmişten gelen askeri ve siyasi başarıları Türkleri İslam dünyasında söz sahibi yaptı ise, yine geçmiş birikimlerinden gelen kültür ve ilmi durumları da onların bu konularda etkin olmalarına sebep oldu.

Türklerin İlimi Durumu

Türklerin İslam dünyasına katkı sunabilecek bir ilmi birikimlerinin olup olmadığına burada kısaca temas etmemiz yerinde olacaktır. Zira İslam medeniyetinin oluşumunda aşağıda biraz daha ayrıntılı ele alınacağı üzere Türkler zannımızca göz ardı edilmiştir. Eğer ilmin anlamını ve gelişimini doğru belirleyebilirsek, Türklerin de ilmi birikimlerini belirlemiş oluruz. Arap tarihçi Ahmed Emin bu konuyu şöyle açıklar:

"İnsanın aklı ile düşündüğü her nesne ilimdir. Başlangıçta ilim meseleleri dağınık olduğu gibi bilginlerin fikirleri de dağınık idi, dalları yoktu. Bu, Yunanlıların beşerin aklına gelen her şeyi felsefe adıyla anmaları gibidir. Sonradan her mesele halledildikçe bilgiler toplanmış, genellemeler yapılmış, bağımsız ilim dallarına geçiş olmuştur. Abbasiler Devleti kurulduktan sonra ilimler birbirinden ayrılarak, her ilme ait olan konular birbirine benzeyen meseleler bir başlık altında toplanmıştır."¹

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre bütün kavimlerin ilmi gelişmeleri (Arap, Türk vd.) benzer aşamalardan geçmiştir.

İslam Medeniyet dilinin Arapça olmasından dolayı bu medeniyetin bir Arap ürünü olduğu gibi bir düşünce zihinde oluşabilir. Lâkin dönemin tarihi kaynakları araştırıldıkça vaziyetin böyle olmadığı görülür. Hatta söz konusu medeniyette Araplardan daha çok başka kavimlerin katkılarının olduğuna dâir çok ciddi veriler bulunmaktadır. İslam fetihlerinin yayılması, her ulaştığı yerde Arap dilinin gelişmesiyle bütün kavimler bilgi ve birikimlerini ortak dil olan Arapça ile yazmış; dolayısıyla İslam Medeniyeti zirveye taşınmıştır. Ahmed Emin'in de ifade ettiği gibi ta Emeviler zamanında Türkistan'a İslam fetihleri

¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Cilt: II, Lübnan 2010, s. 13.

ulaşmış, Arap dili de buralarda kullanılmıştır.² Hiç şüphesiz tamamı olmasa da bir kısım Türklerin Abbasi döneminde başlayan “*Türk Nüfuzu*” döneminden yıllar önce bu dili öğrendikleri ve bu dilde bilgilerini yazdıkları muhakkaktır.

Ancak Abdurrahman el-Bezzaz,³ Naci Maruf⁴ gibi Arap asıllı yazarlar, İslam Medeniyeti'nin ortak bir ürün olmayıp, Arap zeka ve dehasının bir sonucu olduğu fikrindedirlerdir ki; kabul edemeyeceğimiz bu görüşe, ünlü tarihçi ve sosyolog İbn Haldun'un şu sözleri sanırım yeterli cevabı verecektir:

“İslam istikrar bulup halkın bünyesine iyice yerleşti. Uzak memleketlerdeki milletler bu dini ilk sahiplerinin elinden aldı ve öğrendi. Günlerin ve zamanın geçmesi ile dinî ahval değişti. Vakaların çoğalması ve üst üste gelmesi sebebiyle naslardan çıkarılan şer’î hükümler fazlalaştı. İşte bunlar, hüküm çıkarırken, insanı hatadan koruyan kanun ve kaidelere ihtiyaç duyulmasına sebep oldu. Artık ilim, talime ihtiyaç gösteren bir meleke ve ihtisas kolu haline geldi. Böylece eğitim, sanat ve zenaatlardan biri şekline girdi... Bu sırada asabiyet sahipleri mülkü ve devleti idare etme işi ile meşgul olduklarından ilmi ve talim işini kendileri dışında bu görevi yapacak şahıslara havale ettiler. Artık ilim ve talim bir sanat ve meslek oldu. Burunları yukarıda olan devlet adamları ve refah içinde yaşayanlar eğitim-öğretim işine teşebbüs ve tenezzül etmez oldu. İlimiye intisap, zayıf görülen kişilerin mesleği ve hususiyeti oldu. İlmi ve talimi meslek edinenler, asabiyet ve mülk sahipleri nezdinde hakir görüldü.”⁵

“İslam’daki ilim adamlarının ekserisi Acemdir. Garip vakialardandır ki, çok nadir istisnalar dışında gerek şer’î ilimler gerekse aklî ilimler sahasında İslam dininin bünyesinde yetişmiş olan âlimlerin çoğu Acem yani gayr-i Arap’tır. Gerçi ulema arasında nesepleri itibariyle Arap olanlar vardır, ama bunlar da lisanları ve yetişmeleri itibariyle Acem olup üstadları Arap değildir.”⁶

Çok erken devirlerde yabancıların bu denli ilmi konularda üstünlük göstermesinden Arapların rahatsız oldukları anlaşılmaktadır ki, bu durum dönemin kaynaklarına dahi yansımıştır; Emevi Devlet adamı İsa b. Musa, İbn Ebû Leyla’yı huzuruna çağırılmış, Irak, Mekke, Medine, Küba ve Yemen gibi Arapça ve Arapça'nın öz yurdu olan şehirlerdeki fakihleri sormuş ve bunların çoğunun Arap olmadıklarını öğrenince öfkesinden yüzü kıpkırmızı olmuş ve nerede ise karşısındakinin kafasını uçurmak istemiştir.⁷ Corci Zeydan da İslami ilimlerin ilk ortaya çıkışı devirlerinde, hafızların, müfessir, muhaddis ve fakihlerin çoğunluğunun Arap olmayan Müslümanlardan olduğunu ifade etmiştir.⁸

² Emin, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 206.

³ Abdurrahman el-Bezzaz, *Islam and Arap Nationalism*, Londra 1965, s. 39.

⁴ Naci Maruf, *Urubetu'l-Ulema*, Bağdad 1974, s. 42-43.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, Cilt: I, İstanbul 1988, s. 245.

⁶ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 944.

⁷ Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsî - İbn Abdırahbîh, *el-İkdu'l-Ferid*, Cilt: II, Kahire 1962, s. 262.

⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Mütercim: Zeki Meğamiz, Cilt: III, İstanbul 1976, s. 10.

Ahmed Emin, İslam Medeniyeti'nin zirveye ulaşmasının etkenlerinden bahsederken Abbasiler Devleti'nde ilmi faaliyetlerde galip unsurun Farslar ve başkaları olduğunu, bunların devletin idaresini ve ilimde rehberliği ellerine aldıklarını söyler.⁹ Burada Ahmed Emin, devletin idaresini ele alan Farslardan bahsederken diğerlerinin kim olduğunu açıkça zikretmez. Şüphesiz kaynaklarda Abbasilerin ilk yüzyılında devletin idaresinde etkin olan unsur İranlılar iken; ikinci yüzyılında Türkler idi. Ahmed Emin'in idarî ve ilmi hâkimiyetten bahsettiği gayri Arap unsurun biri Fars ise diğeri kimdir? Onun başka diyerek vurguladığı diğer unsuru, hangi amaçla belirtmediğini bilemesek de kaynaklardan onların Türkler olduğunu çıkarmak çok da zor olmayacaktır.

Her ne kadar Türklerin anayurdu olan Orta Asya'da göçebe olarak yaşadıkları ve dolayısıyla ilmi durumlarının olmadığı ile ilgili düşünceler olsa da, bunlar mesnedi olmayan kuru iddialardan öteye geçmemektedir. Bu dönemin ilim merkezleri olarak gösterilen Horasan, Maveraünnehir, Harezmi'nin Türklerle münasebetinin olmadığını dahi ileri sürerek, İslam Medeniyeti'nde Türk varlığı inkar edilmek istenmiştir. Araplar ve Batılı oryantalistler bilimsel yayınlarda Fuat Sezgin'in de ifade ettiği gibi Farisiler ve Türkler'in İslam Bilim Tarihi'ne yaptıkları katkıyı görmezden gelmişlerdir. Halbuki, Abbasilerin ilk çeyreğinde hemen hemen eş zamanlı doğan üç cebir kitabı sayesinde yeni bir zenginleşme yaşanmıştır. Bu eserlerin yazarları Muhammed b. Musa el-Harezmi, Sind b. Ali, Abdulhamid b. Vasi İbn Türk'dür.¹⁰ Cebir ilminin ilk öncüleri arasında Türk olarak ifade edilen Abdülhamid İbn Vâsi İbn Türk ile Muhammed b. Musa el-Harezmi'nin adının geçmesi, Türklerin cebiri daha önceden bildiklerini işaret etmektedir.¹¹ Maalesef gerek Türk olan bu ilim adamlarının gerekse aşağıda biraz daha ayrıntılı ele alındığı üzere Türklerin ilmi geçmişlerinin yeteri kadar bilinmemesi, Yakıt'ın da tespit ettiği gibi Türk kavramı eğitimsiz, cahil, köylü anlamında kullanılması ile sonuçlanmış ve tarih boyunca "*çileli ve hazin bir serüveni*" olmuştur.¹²

Jean Paul Roux, Orta Asya'yı büyük bir uygarlık merkezi, güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata hayat veren özel diyarlar olarak tanıtır.¹³ Orta Asya evrensel uygarlığı çıkarmaya uygun bir zemindi. Çok önemli bir geçmişe ve hazineye sahipti. Bağrında Araplar, İranlar, Türkler, öte yandan Mazdeizm, Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm, hatta Helen uygarlığından ne kaldıysa kaynaşmıştır. Arapların başarısı da bu malzemeleri bir potada eritip çıkarmalarıdır.¹⁴ Bu konuda Barthold'un tespiti de oldukça önemlidir:

⁹ Emin, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 16.

¹⁰ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Yayınları, II. Basım, Cilt: I, İstanbul 2008, s. 13.

¹¹ Aydın Sayılı, "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Ankara 2002, s. 614-622.

¹² İsmail Yakıt, "Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüveni", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 219, Yıl: 37, Cilt: 111, Kasım-Aralık 2015, s. 9-26.

¹³ Jean Paul Roux, *Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 19.

¹⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 274.

“Araplar ve Farslar tarafından başlamış olan medeni faaliyeti Türklerin taze kuvvetleriyle devam ettirdiklerini ve Müslüman Medeniyeti’ne yeni bir hayat verdiklerini düşünmek elbette mümkündür.”¹⁵

Günümüzden tarihin erken devirlerine gidildikçe göçebe yaşamın arttığını söyleyebiliriz. Her kavmin durumu da buna benzer bir durum arz eder. İbn Haldun bu konuda Arapların öbür milletlerden daha çok bedevi olduklarını, çöl ve sahralara daha fazla açıldıklarını söyler.¹⁶ Hatta daha da ileri giderek İslam fetihlerinin başlangıcı esnasında Arapların kendilerine ikram edilen yufkayı kağıt zannettiklerini ve hadarilikten hiç haberleri olmadıklarını açıkça ifade eder.¹⁷ Bugün de hâlâ göçebe olarak yaşayan insanlar bulunmaktadır. Ama bu oran geçmişe oranla yok denecek kadar azdır. İslamiyet öncesi Türklerin nasıl ki tamamının göçebe olarak yaşadığı söylenemese de, tamamının yerleşik düzende oldukları da söylenemez. Yerleşik yaşayanların oranı göçebelik kültürüne sürdürenlere göre elbette daha azdı. Gerek arkeolojik gerekse diğer kaynaklardan Türklerin İslamiyet’ten önce de devletler kurduklarını ve buradaki şehirlerde ilmi faaliyetlerde bulduklarını tespit etmek mümkündür. Mavearaünnehir’de Oxus Hazinesi adıyla paha biçilmez bir hazine bulunmuş ve British Museum’da sergilenmektedir.¹⁸ Bunlar, IV. yüzyılda buraların önemli bir uygarlık merkezi olduklarına dair önemli ip uçlarıdır. Bölgede yapılan kazılardan anlaşıldığına göre milattan önce Türkler madenleri kullanmışlar,¹⁹ tunç, bakır, kurşun ve demirden eşyalar yapmışlar, tarımla uğraşıp buğday, arpa yetiştirmişlerdir.²⁰ Sovyet döneminde yapılan kazılar göstermiştir ki, tarımcılığı bilen Türkler, Seyhun Nehri gibi bölgelerin yaşama daha elverişli yörelerinde köyler kurup yerleşik yaşama da geçmiş bir halktır. Hun ve Göktürk Devleti ve bunların bıraktıkları Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtları herkesçe malumdur.²¹ Ok, mızrak, kalkan ve bütün silahların kullanımında ve yapımında mahir oldukları bilinmektedir.²² Türklerin kullandıkları 12 hayvanlı takvim, Uygurların geliştirdiği alfabe, bu dilde yazmış oldukları eserler, yetiştirdikleri pamuk ve bundan elde ettikleri kağıt Türklerin İslamiyet öncesi ilmi durumuna verilecek örneklerden bazılarıdır.²³ Hatta, Çandarlıoğlu’nun bir makalesinde bahsettiği üzere, “Andronovo” kültürü;²⁴ eğer ciddi şekilde araştırılıp ortaya konabilirse, bu kültürün Türk kül-

¹⁵ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 119.

¹⁶ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 473.

¹⁷ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 509.

¹⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁹ Kürşat Çolak, “Bozkır Kültüründe Bronz’un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, Yıl: 37, Cilt: 111, Eylül-Ekim 2015, s. 103-116.

²⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 136; Bahaddin Ögel, “Türk Kılıncının Menşei ve Tekâmülü”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 2, Haziran 1949, s. 431-460.

²¹ Roux, *a.g.e.*, s. 148.

²² Cähiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 82.

²³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 100.

²⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, “Türk Tarihinde Andronovo Kültürü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 216, Yıl: 37, Cilt: 110, Mayıs-Haziran 2015, s. 9-18.

türü ile benzerliğini dolayısıyla Türk kültürünün çok erken devirlerine dair izlerine rastlayabiliriz.

Aklı Hareketlerin İnşasında Türkler

Emeviler döneminden başlayarak ilk Abbasiler döneminde gelişen ilmî faaliyetler ve bunun içindeki Türk ilim adamlarının varlığı, özellikle IX. - X. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bu esnada ciddi manada artan Türk varlığının İslam dünyasındaki zihinsel değişimlerde, akli hareketlerde rolü olmuştur. Zira uzun yıllar Abbasi hilafeti içinde siyasi alanda son derece etkili olan Türklerin, İslam kültür ve medeniyetinin gelişiminde gözle görülür bir şekilde tesirleri ve katkılarının olmasından daha tabii bir şey olamaz.

İslam'ın geldiği ve ilk yayılmaya başladığı Arabistan ve bu coğrafyada yaşayan toplumlar, daha İslam gelmeden önce sıkı bir geleneksel anlayışa sahip idiler. Bu geleneksel yapı, atalarından öğrendikleri şekilde, sorgulamayan, araştırmayan bir itaat kültürü tarzında idi. Kur'an-ı Kerim, bu konuyu Maide Suresi'nin 104. âyetinde şöyle ifade eder:

“Allah'ın indirdiğine, Kur'an'a ve ilâhî hükümleri icraya, ülkeyi imara, dünya düzenini kurmaya, sağlamaya memur tek yetkili Rasulullah'a, sünnetine gelin denildiği zaman: Gördüğümüz, bildiğimiz babalarımızın yolu, hayat tarzı bize yeter derler. Ataları hiçbir şey bilmez ve hak yolu benimsememiş, doğruyu, aydınlığı, hayrı ve refahı bulamamış kimseler ise de mi, onların yolundan gidecekler?”²⁵

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in binlerce yerinde *‘Hiç akletmiyecek misiniz²⁶* gibi âyetlerle, akli kullanmayı vurgular. Bu bilgilerden anlaşılmalıdır ki, İslami emirler bireylerin araştırma, sorgulama ve akli kullanma becerilerinin artırılmasını ve düşünsel gelişimi desteklemektedir. Arapların geleneksel düşünce dünyasında bu anlayışın hemen yerleşip neşvü nema bulması mümkün değildi. Bunun gerçekleşebilmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Değişimin kısa bir sürede gerçekleşmesi de beklenemezdi. İslam toplumunda gerek aklın vahyi anlamada bir araç olarak kullanılması/*makuliyet* ve gerekse aklın rehberliği/rasyonalizm şeklindeki anlayış biçimlerinin toplumda yer edinmesi uzun zaman aldı. Bu zihniyet hiçbir zaman hâkim olamadı. İslam toplumunda, özellikle İslam'ın ilk yıllarında Kur'an, sünnet ve icmaya sıkı sıkıya bağlılığın gerçekleştiği, aklın nakle tabi olduğunu söyleyen gelenekçi anlayış daha ağır bastı.²⁷

Nakli bilgi dışında hiçbir bilginin kabul edilmediği anlayış biçimi, şüphesiz İslam'ın ilk yüzyılı içinde daha etkindi. Doğrusu Peygamberin sağlığında buna ihtiyaçta yoktu. İnsanlar karşılaştıkları sorunları Allah'ın temsilcisi Peygamber'e sorarak-danışarak çözüm yoluna kavuşuyorlardı. Bu durum Halifeler döneminde de kısmen devam etti. İslam'ın daha geniş coğrafyalara yayılması,

²⁵ Ahmet Tekin, *Lügatlı Tefsiri Meal “Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru”*, Kelam Yayınları, İstanbul 2010.

²⁶ Yusuf 109, Nahl 17.

²⁷ Binyamin Abrahamov, *İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık-*, (çev. Emine Buket Sağlam), İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 150.

yeni kültürlerle etkileşimi, yeni etnik unsurların da İslam Uygarlığı içinde yer edinmesi birçok sorunu da beraberinde getirdi. Dolayısıyla yeni sorunlar var olan bilgilerle giderilmek istense de delil yetersizliği buna cevap verememekte idi. Böylelikle nakli bilgiler göz önünde bulundurularak, yeni içtihat ve kıyaslara gereksinim oluştu. Bunlar ancak aklın etkin kullanılması ile mümkündü. Bu zihniyet 'Rasyonalist', 'Akıl Taraftarları' olarak anılmıştır. Şahıs düzeyinde ilk temsilcileri arasında İbrahim en-Nehaî, Hammad b. Ebî Süleyman ile Ebû Hanife ve onun öğrencileri gelmektedir. Mezhep düzeyinde akılcı tezahürler Mürcie, Mutezile ve Maturidilik ekolleri karşımıza çıkmaktadır.²⁸

Acaba bu geleneksel anlayışı yıkan etmenler neydi? İslam dünyasında akli hareketlerin gelişimi nasıl gerçekleşti? Bu değişimin ilk temsilcileri kimdi? Türklerin bu konuda katkıları var mıydı? gibi akla gelebilecek sorulara verilen cevaplar, tarihin tozlu raflarına saklanmış gerçekleri gün yüzüne çıkaracaktır.

Basra, Türk tarihi açısından oldukça önemli bir sahadır. Çünkü 674 yılında Müslümanlar Buhara üzerine yürüdüğünde, Buhara'nın hükümdarı Türk Kabaç Hatun idi. Çevresindeki Türklerden yardım istemesine rağmen, Ubeydullah b. Ziyad karşısında tutunamayınca bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulundu.²⁹ Ubeydullah yanına aldığı 2000 (*başka bir rivayette 4000*) iyi ok atan Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa 'Buharalılar Sokağı' denildi.³⁰ Bu savaşçılar daha sonra Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.³¹ Çok ilginçtir, akli hakem kabul eden, hakikatleri akılla bulmaya çalışan ilk fikrî hareket, Türklerin yerleştiği Basra'da baş gösterdi. İlk hareketin başında Bap oğlu denilen Amr İbn Ubeyd (ö.763) adlı bir Türk âlimi bulunuyordu.³² Günaltay'ın da ifade ettiği gibi, Amr İbn Ubeyd'in babası, Türk ellerinde vukubulan futûhat esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş bir Türk'tü. Burada kurulan mektebe Avrupalılar "İslam Rasyonalizmi", yahut "İslam Akliye Mektebi" adını verirler. Bu bilim dalıyla İslam inançları tartışılmaya açılmış ve meseleler akla uygun bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlar göstermektedir ki, İslam dünyasında akli hareketlerde başlayan faaliyetlere toplumsal destekte Türklerin rolü göz ardı edilemez.

Arapça şiir yazabilecek seviyede kendini yetiştiren ve devrin şairleri arasında yer alan bir diğer Türk aydını ise Ebû Yakub el-Hureymi (ö. 829)'dir.³³

²⁸ Daha geniş bilgi için bak. Sönmez Kutlu, *İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara 2002.

²⁹ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 577; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Cilt: V, Beyrut, 1967, s. 297.

³⁰ Belazurî, herhangi bir sayı vermeden bir topluluk asker olarak ifade eder. s. 545, 577; Bazı kaynaklar 2000 olarak verir. Bak. Taberî, Cilt: V, s. 297; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah, *Mucemü'l-Büldân*, Cilt: I, Beyrut 1975, s. 356; Câhiz 4000 olarak belirtmiştir. Câhiz, *a.g.e.*, s. 10-11.

³¹ Câhiz, *a.g.e.*, s. 10-11; Taberî, Cilt: V, s. 230.

³² Şemseddin Günaltay, "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *I. Türk Tarih Kongresi Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Cilt: 1, Ankara 1937, s. 289-306.

³³ İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Fihristü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut 1994, s. 122.

Hureymî, inanç esaslarını aklın ve felsefenin ışığı altında inceleyen bir ilim adamıydı.³⁴ Bu ilime farklı bir boyut getiren Hureymî, şiirlerinde akli konuları işlemiştir. “Hiçbir şey din, iman ve akıldan üstün değildir. Bunların dışında övünülecek bir şey yoktur.” görüşündeydi. O, el-Kindî, el-Fârâbî ve İbn Sina gibi Müslüman filozoflardan çok önce akıl-iman konusundaki düşünceleriyle tanınmıştır.³⁵ Hureymî’nin akli konularla bu denli ilgilenmesinin sebebini, alt yapısında var olan, şahsiyet ve olgunlaşmasına etki eden Türk düşünce sisteminin varlığı olarak görmek mümkündür. Elbette Mutezile’yi himaye eden Halife Me’mun devrinde yaşamış olmasının, Bağdat’ta kelam ve felsefe meclislerine de katılmasının da etkisi vardı.³⁶

Acaba bu değişimde etkili olan Türkler gerçekten böyle bir muktesabata sahip mi idiler? Bunun için H. Ziya Ülken’in ‘Türklerin düşünce ve felsefe yaklaşımı’ hakkındaki tespitlerini vermemiz yerinde olacaktır. Zira Türk düşünce yapısı bilinirse, İslam dünyasındaki değişimde Türklerin rolü de anlaşılabilir olacaktır. Ülken, Türklerin felsefesindeki dört temel özelliğe temas eder:

1. Türk tefekkürü realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir, ne de Eski Yunanlılar gibi tabiat ve “nizam-ı âlem”e esir olmuş kaderci bir ırktır.

2. Türk tefekkürü nazariye ile ameliye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda ameli olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan “muakale”ler yapmak zevki yoktur.

3. Türk tefekkürü fikirler ve mefhumları basitleştirmek, vazih ve anlaşılabilir bir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o tasavvufta bile rationaliste’dır.

4. Türk tefekkürü hadisevidir. Yani o vakalarla temasında onlardan kendi aksiyonu için ani ve seri neticeler çıkarmaya muktedirdir. Muhtelif medeniyetlere süratli intibak kabiliyeti bunun eseridir.³⁷

Ülken’in bu konuyla ilgili bir kaygısını burada dile getirmeliyiz. Zira bu, bizim dikkate aldığımız ve asla hamasi düşüncelerimizin tesirinde kalmadığımız bir hususun da ifadesidir. O da şudur ki; şüphesiz tarihî tekâmül içinde bu esaslara uymayan Türk tiplerine rastlanılabilir, fakat bu durum ortaya konulan umumî bir karakteri tespit etmeye mani değildir. Aynı zamanda bunlar kesin bir prensip de değildir, yeni araştırmalar başka istikametlere de götürülebilir. Fakat bugün Türk tefekkürü hakkında elde edilen tahlillerle bunları söylemek mübalağa olmasa gerektir.³⁸

Türklerin bir realist dünya görüşüne sahip olmasında, çeşitli ırk, medeniyet ve çevrelerle karşılıklı temas içerisinde olmalarının etkisi olmuştur. Orhun Kitabeleri’ndeki yazıtlarda anlatıldığı gibi, Türkler var kalabilmenin en önemli

³⁴ İsmail Durmuş, “Hureymî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998, s. 385-387.

³⁵ Câhiz, *el-Hayvan*, Tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Cilt: I, Kahire 1948, s. 224.

³⁶ Durmuş, “a.g.m.”, aynı yer.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY, İstanbul 2016, s. 18.

³⁸ Ülken, *a.g.e.*, s. 18.

unsuru olarak bilgiyi görmüşlerdir. Türklerde Kağan, imparator anlamında kullanılmıştır ve en önemli özelliklerinden birisi de bilge olmasıdır. Bilgisiz kağanlar yerilmiştir. Göktürkler sonrasında Çin'in de etkisiyle Türklerde yönetici de filozof olma özelliği de aranmış ve bu hükümdarlara da "Bögü-Kağan" denilmiştir.³⁹

Bu ilk örneklerini saydığımız Türk filozoflarından başka bu ilmi zirveye taşıyan Fârâbî, Aristo'nun bütün eserlerini şerh etmiş, kısaca Yunan felsefesini İslam dünyasına tanıtmıştır.

Bir diğer Türk filozofu da İbn Sina'dır: Küçük yaşta çağının bütün ilimlerini öğrenen İbn Sina, Aristo Metafiziğini okuduğu halde bir türlü esasını kavrayamamış, eline geçirdiği Fârâbî'nin Aristo'ya ait şerhinden sonra bu konuları anlamış ve kendini felsefe alanında geliştirmiştir. Fârâbî ve İbn Sina gibi bu Türk filozofları din-felsefe uyuşmasını sağlamışlardır. Her ikisi de Yahudi ve Hıristiyan felsefelerini ciddi şekilde etkilemişler, bu medeniyetlerin Antik Yunan düşüncesine tekrar kavuşmalarında önemli roller oynamışlardır.⁴⁰

İslam dünyasındaki akli hareketlerin en önemli simalarından biri de kuşkusuz bir Türk alimi ve itikatta bugün binlerce insanın örnek aldığı ve imam kabul ettiği İmam Maturidi'dir. Onun asıl adı Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturîdî es-Semerkandî'dir (ö.944).⁴¹ Bir Türk ve İslam şehri olan Semerkant'ın, Maturid Kasabası'nda dünyaya gelmiş ve el-Maturidî nispetiyle anılmıştır. Buhara ve Semerkant Medreselerinde Temel İslami İlimleri tahsil eden el-Matürîdî, Kelam ve Tevhid ilminde "*Kitâb et-Tevhid*", Tefsir ilminde "*Te'vilatü'l-Kuran*" adlı kitaplarını yazmıştır. 80 cüzden oluşan *Te'vilatü'l-Kuran* adlı kitap, Maturidi'nin, "*Tefsir*" derslerinde, talebelerine verdiği takrirlerden meydana gelmekte idi. Bu, bizlere Semerkant medreselerindeki ilim hayatı ve okutulan derslerin seviyesi ve öğrencilerin ilmi seviyesi hakkında ciddi ip uçları vermektedir.

İmam Maturidi'nin bu eseri başta Türkistan olmak üzere, Müslüman alimlerin çok büyük ilgisini çekmiş, özellikle tefsir ehlinin zevkle okuduğu bir kitap olmuştur. Onun bu paha biçilmez eseri daha sonraki asırlarda; Anadolu ve Türkistan arasında kurulan büyük kültür ve Medeniyet Köprüsü'nden geçerek İstanbul'a ulaşmış ayrıca İslami kültür birliğimizin sağlanmasına da hizmet etmiştir.⁴² İmam Maturidi'nin İslam Dünyası'nda yaptığı en önemli iş, yukarıda bahsettiğimiz Ebû Hanife ve arakadaşlarınca başlatılan dini anlayış ve algılama biçimini, epistemolojik ve felsefi açıdan temellendirmiş olmasıdır. Bu amaçla Maturidi, Kutlu'nun ifadesiyle; varlık, siyaset, din, şeriat, toplum ve sosyal hayata ait olguları çözümleyebilmek ve hem de hangi dinden ve mez-

³⁹ Salih Yılmaz, "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), s. 233-251.

⁴⁰ Ömer Faruk Erdem, "Mitolojik Dönem ve Sonrasında Türkler'in Felsefi Anlayışı ve Felsefeye Katkılarına Genel Bir Bakış", *İSTEM*, Sayı: 25, Yıl: 13, Konya 2015, s. 95-110.

⁴¹ D.B. Macdonald, "Mâtürîdî", *İslam Ansiklopedisi*, ikmal eden: Ahmet Ateş, MEB., Cilt: 7, İstanbul 1968, s. 404-406.

⁴² Daha geniş bilgi için bak. M.R. İmamoglu, *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kuran'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1991; Talip Özdeş, *İmamı Matürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003.

hepten olursa olsun herkesle tartışabilecek ortak bir zemin ve tutarlı bir bilgi kuramı oluşturmakla işe başlamıştır.⁴³

İmam Maturidi, gerek tevhid gerekse sosyal boyutta olan konuların çözümünde akla ve maslahata çok önem vermiştir. İlahi emirlerin ve toplumsal yasaların düzenlenmesinde bireylerin ve toplumun maslahatının-yararlarının gözetilmesinin esas alınması gerektiği kanaatine varmıştır. Dolayısıyla bu bakış açısıyla meseleleri değerlendirmiş, içinde yaşadığı toplumun sorunlarını çözüme ve zihniyet değişiminde son derece aktif ve etkin rol almıştır. Haklı olarak da X. yüzyıldan beri, özellikle Türklerin ve daha nice kavimlerin itikattaki imamı, rehberi ve yol göstericisi olmuştur. İnanç konularında onun görüşleri ve düşünceleri, insanların gönüllerinde tatmin edici cevaplarla yer edinmiştir. Dini düşüncelerin temelindeki asıl amacın adaleti sağlamak, zulmü ortadan kaldırmak olduğunun farkına varmıştır. Onun düşüncesindeki temel bakış, bireyin ve toplumunun mutluluğu olmuştur. Bu münasebetle o, yararlı olan şeyleri tercih ederek mutluluğu gerçekleştirmeyi, zararlı olanlardan da kaçınarak mutsuzluğun önüne geçmek istemiştir.

Sonuç

Türkler, Müslüman olduktan sonra IX. ve X. yüzyılda İslam dünyasında sadece askeri, siyasi ve idari alanlarda etkili olmamıştır. Bu dönemde ilim ve kültür alanında da meşhur Türk şahsiyetler ortaya çıkmıştır. İslam medeniyetinin gelişmesinde Araplar, Farslar ve diğer unsurlarla beraber Türklerin de en az onlar kadar katkıda bulduklarını söyleyebiliriz. İlk dönem İslam tarihi eserlerinde Türklerin askeri ve siyasi yönlerine ağırlık verilmesi, onların ilmi durumu ile ilgili malumatlarının yeterince ortaya konulamamasına neden olmuştur.

İlk İslam fetihleri sırasında Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde Türklerin yaşadığını ve burada, Müslüman Arapların Türklerle karşılaştıklarını kaynaklar ortaya koymaktadır. Hiç şüphesiz Türkler, Araplar'ın Horasan ve Maveraünnehir'e ulaşmadan önce bu bölgede şehir medeniyeti içinde, yerleşik olarak, bir kısmı da göçebe olarak yaşamışlardır. Bu durum, Müslüman Arapların Türklerle ilk karşılaştıkları dönemde, bu merkezleri bizzat yerinde görüp inceleyen İslam coğrafyacılarınca da belirtilmiştir. İlk İslam coğrafyacıları bu merkezleri birçok meslek ve sanayi ürünlerinin üretildiği, satıldığı büyük bir kültür ve medenî bir şehir olarak tasvir etmişlerdir. Yine kaynaklar, ilk İslam fetihleri esnasında bu merkezlerin fethedildiklerini, bu esnada buralara İslami motiflerin yerleştirildiğini ve İslam merkezi olma yolunda ilerlediklerini bildirmektedirler. Bu bölgelerden getirilen Türk gruplarının İslam Medeniyeti'ne katkılarının olduğu muhakkaktır.

İslami düşünce sisteminde var olan ve olması istenilen '*akılcı ve rasyonel hareketler*', ayetlerle de desteklenmektedir. İslam, coğrafi olarak genişlemey-

⁴³ Sönmez Kutlu, "Mâtürîdi Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözüme Katkısı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdi ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı, İstanbul 2009*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 549-575.

le, birçok kültür ve etnik unsurlarla etkileşim içine girmiştir. Her millet ve kültür de kendi düşünce mirasını, İslam Medeniyeti'ne ilave ederek kendince katkıda bulunmuştur. Bu mirasa katkıda bulunan en önemli milletlerden biri şüphesiz Türklerdir. Türk tefekkür hayatında var olan akli yaklaşım İslam'ın temel öğretilerinde yer alan esasta karşılığını bulmuştur. Dolayısıyla bu konuda Türklerin katkısı sair unsurlardan daha fazla olmuştur.

Önemli bir kavşak noktasında yaşayan Orta Asya'daki Türklerin, İslam'ın bu bölgede yayılmasıyla gerek İslamî ilimleri öğrenerek din ilimlerinde ilerledikleri, gerekse kadim bilgi, tecrübe, teori ve aletlerini İslam dünyasına tattıkları ve aktardıklarını söylemek gerekir. İslam dininin inançsal boyutu oldukça stabil kalmasına rağmen uygarlığı oluşturan kültürel ve sosyal ayağı devasa bir alanda iletişim kurduğu pek çok farklılık ve yenilikle harmanlanarak bir senteze doğru evrilmiş denilebilir. "Hiç şüphesiz ispat edilmiş hakikattir ki; terakkinin en büyük amili, kavimler arasındaki münasebetlerdir."

Kaynaklar

- ABDURRAHMAN EL-BEZZAZ: *Islam And Arap Nationalism*, Londra 1965.
- ABRAHAMOV, Binyamin: *İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık-*, (çev. Emine Buket Sağlam), İnsan Yayınları, İstanbul 2010.
- AHMED EMİN: *Duha'l-İslâm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- BARTHOLD, W.: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir: *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Câhiz: *el-Hayvan*, Tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1948.
- Câhiz: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: "Türk Tarihinde Andronovo Kültürü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 216, Yıl: 37, Cilt: 110, Mayıs- Haziran 2015, s. 9-18.
- ÇOLAK, Kürşat: "Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, Yıl: 37, Cilt: 111, Eylül-Ekim 2015, s. 103-116.
- D.B. MACDONALD: "Mâtüridi", *İslam Ansiklopedisi*, ikmal eden: Ahmet Ateş, MEB., Cilt: 7, İstanbul 1968, s. 404-406.
- DURMUŞ, İsmail: "Hureymi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998, s. 385-387.
- ERDEM, Ömer Faruk: "Mitolojik Dönem ve Sonrasında Türklerin Felsefi Anlayışı ve Felsefeye Katkılarına Genel Bir Bakış", *İSTEM*, Sayı: 25, Yıl: 13, Konya, 2015, s. 95-110.
- GÜNALTAY, Şemseddin; "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *I. Türk Tarih Kongresi Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Cilt: 1, Ankara 1937, s. 289-306.
- İbn Abdirabbih: Ebû Aamr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsi: *el-İkdu'l-ferid*, Kahire 1962.

- İbn Haldun: *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1988.
- İbnü'n-Nedim: Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Fihristü'l-Ulüm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut 1994.
- İMAMOĞLU, M.R.: *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kurandaki Tefsir Metodu*, Ankara 1991.
- KUTLU, Sönmez: "Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul 2009*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 549-575.
- KUTLU, Sönmez: *İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara 2002.
- Naci Maruf: *Urubetu'l-Ulema*, Bağdad 1974.
- ÖGEL, Bahaddin: "Türk Kılıncının Menşei ve Tekâmülü", *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 2, Haziran 1949, s. 431-460.
- ÖZDEŞ, Talip: *İmamı Matürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003.
- ROUX, Jean Paul: *Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999.
- SAYILI, Aydın: "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Ankara 2002, s. 614-622.
- SEZGİN, Fuat: *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Yayınları, II. Basım, İstanbul 2008.
- TABERİ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir: *Târihu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1967.
- TEKİN, Ahmet: *Lügatlı Tefsiri Meal "Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru"*, Kelam Yayınları, İstanbul 2010.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY, İstanbul 2016.
- YAKIT, İsmail: "Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüven", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 219, Yıl: 37, Cilt: 111, Kasım-Aralık 2015, s. 9-26.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah, *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut 1975.
- YILMAZ, Salih: "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), s. 233-251.
- ZEYDAN, Corci: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Mütercim: Zeki Meğamiz, İstanbul 1976.